

ORTA ASYA:

BÖLGESEL ENTEGRASYON GİRİŞİMLERİ VE ÖNERİLER

Özge AYNAGÖZ ÇAKMAK*

ÖZET

Gelişmekte olan ülkelerin artan küresel rekabet ortamında en önemli alternatiflerinden biri olan bölgesel entegrasyonlara dahil olma arayışı, sadece mevcut entegrasyonlara katılım ile değil aynı zamanda yeni bölgesel entegrasyon alternatifleri arayışlarını da sürdürmelerini gerektirmektedir. Elbette ülkemiz için entegrasyon arayışı ve fikrinin temelinde, 15 Temmuz 1959 tarihinde başlayan ve yaklaşık yarım asrı geçen Türkiye Avrupa Birliği (AB) entegrasyon girişimi bulunmaktadır. Ortaklık başvurusunu takip eden yıllardan günümüze iniş çıkışlı bir seyir izleyen AB örneğinin, ortak bir dil din ve kültür bağlamında önem kazanan Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (OATC) ile entegrasyon fikri ile mukayese edilerek değerlendirilmesi gereğinden yola çıkarak bu çalışma, gerek ticaret yoğunluğu indeksi gerekse de tamamlayıcılık indeksi yardımıyla OATC ile gerçekleşecek bir entegrasyon fikrinin salt ekonomik açıdan tartışılması ve değerlendirilmesi amacını taşımaktadır. Elde edilen bulgular, entegrasyonun siyasi engel ve boyutları bir tarafa bırakıldığında OATC ile kurulacak bir entegrasyon girişiminin başarısı ve olabilirliği yönünde olumlu sonuçlara işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Ekonomik Entegrasyon, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Ticaret Yoğunluğu İndeksi

* Gazi Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Doç.Dr., Beşevler/Ankara, aynagoz@gazi.edu.tr.

CENTRAL ASIA: REGIONAL INTEGRATION INITIATIVES AND SOME RECOMMENDATIONS

ABSTRACT

Regional integration is one of the most important alternatives of the developing countries in the increasing global competition environment. This situation requires to continue searching for new alternatives for regional integration especially for developing countries. EU integration process which began on July 15, 1959 and continuing for nearly half a century has been on the basis of Turkey's integration idea and quest. Overall, there is a need to evaluate the idea of integration with Central Asian Turkic Republics (CATR) that has been gained importance in the context of common language, religion and culture. The aim of this paper is to examine the integration idea between Turkey and CATR with the help of trade intensity index and complementarity index by comparing with the example of EU. When leaving aside political obstacles, the results of this paper indicate that an integration initiative which will be established with the CATR would provide significant gains to its members.

Keywords: Economic Integration, Central Asian Turkic Republics, Trade Intensity Index.
F10, F13, F15

GİRİŞ

Bu alışmanın amacı OATC (Orta Asya Türk Cumhuriyetleri) ile Türkiye arasında kurulacak bir ekonomik entegrasyonun ekonomik gerekelerini tanımlayabilmektir. alışmada Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (OATC) tanımı içinde ele alınan lkeler; Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'dır. Söz konusu ülkeler ve Türkiye arasında kurulacak bir entegrasyon girişiminin gerekliliğini, ticaret yoğunluğu indeksi yardımıyla ve ekonomik entegrasyon teorisi arka planı eşliğinde ortaya koyabilmek maksadıyla çalışma, ekonomik entegrasyon teorilerini kapsayan Birinci Bölümle başlamaktadır. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin entegrasyon ve işbirliğı ilişkilerinin incelendiğı İkinci Bölümü takiben çalışma, ticaret yoğunluğu indeksi yardımıyla bu ülkeler arasındaki ticari bağımlılığın analiz edildiğı Üçüncü Bölümle devam etmektedir. Bu kapsamda çalışmanın temel amacı, ticaret yoğunluğu indeks değerleri ışığında elde edilen sonuçların, OATC ve Türkiye özelinde kurulacak bir ekonomik entegrasyonun rasyonelitesi kapsamında analiz edilmesidir.

1. TEORİK ARKA PLAN: BÖLGESEL EKONOMİK ENTEGRASYONLAR

J. Viner 1950 yılında 'The Customs Union Issue' adlı eserini yayımlayana dek gümrük birliklerinin serbest ticaret yolunda bir adım olacağı görüşü hakimdi. J. Meade ile gümrük birliğı (GB) teorisinin özünü oluşturan Viner'in analizinde cevap aradığı soru, gümrük birliklerinin daha serbest ticarete mi yoksa daha fazla korumacılığa mı neden olduğu sorusu idi. Entegrasyon teorisinin geleneksek çerçevesini oluşturan bu ilk alışmaları, Vineryen varsayımların gerçek dünyaya uymaması nedeniyle değiştiren ve teoriye anlamlı katkılar sunan çalışmalar takip etmiştir1.

Gümrük birliğı sonrası üretimdeki değişimlerin refah etkilerine odaklanmak isteyen Viner (1950) ve hem sabit maliyet varsayımını yumuşatan hem de analize tüketimi dahil eden Meade (1955)'in çalışmaları, entegrasyon teorisinin özünü oluşturmuş ve bundan sonraki tüm çalışmalar bu temelde inşa edilmiştir. Farklı ülkelerin ekonomik bir birlik kurması anlamına gelen uluslararası ekonomik entegrasyon kavramı Viner'le birlikte ayrı bir başlık halinde ele alınmış ve böylece

1 Ekonomik entegrasyon teorisinin 1950'lerden sonra izlediğı yol ve teoriye yapılan katkılar, Vineryen analizden başlayarak, bu analizin eksikliklerinden ya da yapılan varsayımların yetersizliğinden doğan yeni modellerin katkılarıyla günümüze dek ulaşmıştır. Bu noktada Viner'in analizine yapılan katkılar iki eksen de gelişmiştir. İlki yine kimsi denge analizi içinde Vineryen varsayımların değiştirilmesi ile yapılan katkılar (Meade, Johnson, Cooper, Massell ve Corden), ikinci olarak ise genel denge yaklaşımı ile oluşturulan modeller (Lipse, Vanek, Kemp ve Krauss).

entegrasyon teorisinin temelleri atılmıştır. Ekonomik entegrasyon çeşitleri içinde gerek teoride gerekse de uygulamada önemli bir yer tutan gümrük birlikleri teorisinin gelişimi böylece reel ekonomik entegrasyon teorisinin özünü oluşturmuştur.

Ancak temelde bir gümrük birliğinin yaratacağı ticaret yaratıcı ve ticaret sapıtıcı etkilere odaklanan ve GB'nin ekonomik refah üzerindeki olumlu etkisini, ticaret yaratıcı etkinin ticaret sapıtıcı etkiyi aşması sonucuna bağlayan Vineryen analiz, 1960'lardan itibaren, iktisatçıların kendilerine "böyle bir bütünleşmeye katılmanın gerçek amacı nedir" sorusunu sormaya başlamaları, taraf ülkeler açısından doğacak sonuçların refah arttırıcı etkilerinin tartışılmaya başlandığı yeni ekonomik entegrasyon teorilerine ufuk açmıştır. Ticaret yaratıcı etkinin daha iyi bir kaynak dağılımı için kabul edilebilir bir rasyonalite sunmadığı sonucuna ulaşılması diğer bir deyişle statik teoride bütünleşmenin refah etkilerinin açıklanma gücünün yetersiz görülmesi, 1960'ların ortasında bütünleşme sorununa tamimiyle yeni bir bakış açısı getiren ve Viner'in teorisini serbest ticaretin genişlemesi üzerine oluşturulduğunu, çünkü ticaret yaratıcı etkinin, üye ülkelerde korumacılığın kaldırılmasına katkıda bulunmaktan fazla bir şey olmadığını yani bunun ancak, doğru yönde bir adım olarak düşünülebileceğini ifade eden yeni ekonomik entegrasyon teorilerine diğer bir deyişle dinamik analize, entegrasyona dahil olmanın ardındaki ekonomik rasyonalite ve gerekçeleri daha iyi açıklama görevi yüklemiştir.

Gümrük birliklerinin statik analizinin yetersiz görülmesinin nedenini Krauss (1972), ticaretin serbestleşmesi aracı olarak Viner'in serbest ticareti gümrük birliklerine üstün görmesi olarak açıklamaktadır. Gümrük birliği formasyonunun temel nedeni, daha iyi bir kaynak dağılımıdır tezinin daha fazla geçerli sayılamayacağından statik analiz ile refah etkilerine odaklanmak yararlı olmayacaktır. Ekonomik entegrasyonların refah etkilerine odaklanmak için dinamik analize ihtiyaç vardır. 1960'larda, kendilerinden sonra büyük etki yaratan ve ekonomik bütünleşme teorisinin dinamik etkilerini inceleyen ilk iktisatçılar Balassa (1962) ve Cooper/ Massell (1965)'dir (Hosny, 2013:138).

Gümrük birliklerinin statik analizi gerek faktör arzlarını ve gerekse de teknoloji düzeyini sabit varsaydığından, bunların sürekli değişim içinde bulunduğunu kabul eden dinamik teori ile beraber, gümrük birliklerinin net etkileri ortaya konabilecektir. Bu açıdan dinamik etkinlik kuramı, söz konusu değişimlerle üretim olanakları eğrisinin kuzey-doğu yönde kayması ile ilgilidir. Bunun yanı sıra, GB ile genişleyen pazar olanakları, ölçek ekonomilerden yararlanma olanağı sunacak ve genişleyen pazarın yığınsal üretime yönlmesi ile içsel ve dışsal ekonomiler söz konusu olacaktır. İşte GB'nin oluşumu sonrası ortaya çıkan ve gerek faktör arzlarındaki gerekse de teknolojideki değişimlerden kaynaklanan dinamik etkinlik kuramı, genişleyen pazar olanaklarının sunduğu avantajları da göz önüne alarak, GB'nin net etkilerinin belirlenmesine olanak vermektedir.

Literatürde Vineryen ekonomik entegrasyon teorisi (statik analiz) birinci (eski) bölgeselleşme, entegrasyonunun ölçek ekonomileri, teknolojik gelişme, verimlilik artışı, risk ve belirsizliğin azalması ve yatırım faaliyetleri gibi dinamik etkilerine odaklanan yeni entegrasyon teorileri ise yeni (ikinci) bölgeselleşme olarak da adlandırılmaktadır.

Entegrasyon teorilerinin (hem dinamik hem de özellikle statik analizin) gelişmekte olan ülkeler arası entegrasyonlara ışık tutma konusunda çoğu zaman yetersiz kaldığı görüşü, bu teorilerin ana odağının ekonomik kalkınma olmadığı eleştirisinden kaynaklanmaktadır (Marinov, 2015: 68). Balassa (1965, s.16) ekonomik entegrasyon teorisinin sadece sanayileşmiş ülkeler arasındaki gümrük

birlikleri ile ilgilendiğini açıkça vurgulamaktadır. Literatürde gelişmekte olan ülkelerin ihtiyaçlarına uyarlanmış yeni ekonomik entegrasyon teorilerinin ortaya çıkması, temelde gümrük birliklerinin üretim ve refah değişimlerine odaklanan statik teorinin yetersizliğine dayanmaktadır. Gelişmekte olan ülkeler arası entegrasyonlara yönelik literatür incelendiğinde; Allen (1961), Brown (1961), Bhambri (1962), El-Naggar (1964), Cooper and Massell (1965b), Mikesell (1965), Chou (1967), Kahnert et al (1969), and Andic, Andic and Dosser (1971)'ın çalışmaları dikkat çekmektedir.

Dış ticaretin serbestleşmesi konusu elbette iki yanlı bölgesel entegrasyonlar düzeyinde olduğu kadar, dünya ticaretinin serbestleşmesi amacını üye ülkeler arasında çok taraflı müzakere sitemi ile üstlenen GATT/WTO düzeyinde yani küresel düzeyde de ele alınması gereken bir olgudur. Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT-General Agreement on Tariffs and Trade)'nın en uzun ve en etin geçen sekizinci çok taraflı ticaret müzakeresi olan Uruguay Tur (1986-1994) sonrasında, GATT'ın devamı niteliğinde olan DTÖ (World Trade Organization-Dünya Ticaret Örgütü) kurulmuştur. DTÖ, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi amacını, daha fazla mal ve ülke grubu bazında gerçekleştirme hedefi ile 1 Ocak 1995'de Marakeş anlaşması ile GATT'ın yerini almıştır.

Bölgesel ticaret bloklarının dünya üretim ve ticaretinde giderek artan önem ve yerinin aksine çok taraflı ticaret görüşmeleri, özellikle WTO bünyesinde giderek daha yetersiz bir rol oynamaya başlamıştır. Dünya ticaretinin serbestleştirilmesi amacı ile GATT bünyesinde (ve özelinde Uruguay Round sonrasında) elde edilen başarıların ardından gelen bu uzun nekahet dönemi, tüm dünyada bölgesel bütünleşme girişimlerinin artmasında belirleyici unsur olmuştur denilebilir. Öyle ki GATT'ın yürürlüğe girdiği 1948 yılından DTÖ'nün kuruluş yılı olan 1995'e kadar GATT'a bildirilen bölgesel ticaret anlaşmalarının sayısı yaklaşık 100 iken, DTÖ'nün kuruluşunun ardından bu güne (Nisan 2015) GATT/DTÖ'ye bildirilen bölgesel ticaret anlaşmalarının sayısı 612'ye ulaşmıştır ve bunların 406 tanesi ise yürürlükte olan bölgesel ticaret anlaşmalarıdır.

Bölgesel entegrasyonlara dahil olmak, üretim ve ihracat kompozisyonu ile küresel rekabete tek başına mukavemet gösteremeyen GOÜ'ler için giderek artan bir seçenek olarak görülmektedir. Dış ticaretinin ve özelinde ihracatının temelde bir kaç ürüne bağımlı olduğu, ya da yıllardır montaj sanayi ve tekstil ve hazır giyim ihracatı ile yol almaya çalışan ülkelerin, küresel rekabet ortamında mevcut bölgesel entegrasyonlara dahil olması kadar yeni bölgesel entegrasyon alternatifleri arayışlarını da sürdürmeleri ve değerlendirmeleri gerekmektedir.

2. ORTA ASYA TÜRK CUMHURİYETLERİ: ENTEGRASYON DENEYİMLERİ VE OLABİLİRLİKLER

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri tanımı kapsamına dahil olan ülkeler pek çok kaynakta; Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan olarak belirtilse de, Orta Asya kavramı Güney Kafkasya'da bulunan Azerbaycan için, Türk Cumhuriyetleri kavramı da Tacikistan için geçerli olmamakta, ancak dünden bu güne siyasi tanımlar ve gerek tarihi gerekse de ekonomik çalışmalarda Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (OATC) tanımı içine bu sekiz ülke dahil edilmektedir. Bu nedenle çalışmada OATC ifadesi, söz konusu sekiz ülkeyi kapsamaktadır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri (OATC) olarak adlandırılan ülkeler; Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan ile Türkiye'nin ortak bir dil ve din paydasının yanında çok yakın tarihi ve kültürel bağları olduğu gerçeği, bu ülkeler arasında kurulan ve kurulacak ekonomik ve/veya siyasi işbirliklerine-ötesinde ileri bir entegrasyon hareketine- temel bir gerekçe ve dayanak

oluşturma kapasitesine sahiptir. Bu güne kadar bölgede kurulan işbirliği girişimlerinin neden sınırlı kaldığı sorusundan hareketle, bu bölüm bölgedeki ekonomik entegrasyon deneyimlerine ayrılmıştır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması, II. Dünya savaşının bitiminin ardından 40 yıldan fazla süren Soğuk Savaş'ın sona ermesi anlamına gelmekteydi. Soğuk Savaşın bitimi ve Sovyetlerin dağılması ile birlikte bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri için gerek Avrupa'da gerekse de diğer bölgelerde bilhassa orta ve küçük ölçekli ekonomilerin dış politikalarında entegrasyon önemli gündem maddesi haline gelmiştir. Bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ile bölgeselleşme arayışında olduğunu belli eden Orta Asya devletleri, geçen zaman zarfında gerek çeşitli ikili veya çoklu antlaşmalarla gerekse de örgüt kurmak yöntemiyle bu arayışlarını sürdürmüşlerdir. Bu hareketlerin bir kısmı zoraki olurken bir kısmı bölge ülkelerinin inisiyatifleriyle gerçekleşmiştir. Bundaki en büyük sebep olarak ise hemen hemen tamamının tek başlarına böylesine bir bölgede ayakları üstünde duracak ekonomiye sahip olamayışları ve bağımsız siyasi iradeler bağlamında yaşanan sıkıntılar olduğu söylenebilir (Erol ve Şahin, 2003: 118).

Bağımsızlıklarını kazandıkları 1991 yılından itibaren Türkiye bu ülkelerle çeşitli alanlarda işbirliği imkanları oluşturma çalışılmış, bölge ülkelerinin tanınması, ekonomik yardımlar, çeşitli uluslararası kuruluşlara katılması gibi konularda öncülük etmiştir (Solak, 2003: 69). Temelde bu ülkeler ile Türkiye arasındaki işbirliği başlıkları; ekonomik işbirliği, ulaşım ve iletişim, kültürel ve eğitim işbirliği ve insani yardım başlıkları ekseninde yoğunlaşmış, ancak konu ekonomik entegrasyon boyutunda ele alındığında, Türkiye ile OATC ülkeleri arasındaki entegrasyon girişimlerinin kendinden beklenen başarıya ulaştığı söylemek mümkün olmamıştır.

1998 yılında imzalanan Ankara Deklarasyonu ile daha ziyade bölgesel anlaşmazlıkların çözümüne odaklanan, ekonomik açıdan ise teknoloji, iletişim, petrol ve doğal gaz alanında işbirliğine dayanan ilk girişim, özellikle ülkelerin farklı yaklaşımları nedeniyle başarı şansını yakalayamamıştır. İmzalanan bu anlaşma esasen Hazar Denizi hidrokarbon kaynaklarının dünya pazarlarına ulaştırılması için Hazar-Akdeniz (Baku-Tiflis-Ceyhan) hattının "Ana Petrol Boru Hattı" olarak gerçekleştirilmesini öngörmekte idi (Karluk,1999:628). Bölge ile ilişkilere ivme kazandıran bu işbirliğini, Türkiye, İran, Pakistan arasında bölgesel ekonomik işbirliğini geliştirmek amacıyla 1964 yılında kurulmuş olan Kalkınma Bölgesel İşbirliği (RCD) Teşkilatının, 1985'de Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO) adını alması takip etmiştir. 1992 yılında Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan'ın da katıldığı ECO, orta vadede üye ülkeler arasındaki işbirliğinin gerçekleştirilmesine yönelik öncelikli hedefler olarak seçtiği ticaret, ulaştırma, haberleşme ve enerji sektörlerine ağırlık verilmesi stratejisini benimsemiştir (Alagöz vd., 2004: 48).

1992 yılından itibaren bu ülkelerle ticaret ve ekonomik işbirliği anlaşmaları imzalayan Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri, ECO ve KEİ gibi organizasyonlar içinde ortak üye sıfatıyla yer almaktadır. Ancak KEİ içerisinde Yunanistan, ECO içerisinde İran gibi Türkiye'nin sürekli olarak çatışma içinde olduğu ülkelerin bulunması, istenilen sonuçlara ulaşılmasını engellemektedir. (Çarıkçı,2001:291). Rusya'nın öncülüğünde kurulan ve 1 Ocak 2015 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Kazakistan, Belarus ve Ermenistan'ın ve Kırgızistan'ın üye olduğu ekonomik entegrasyon projesi olan Avrasya Ekonomik Birliği'nin ise Türkiye açısından bu entegrasyon beklentisine bir alternatif teşkil edip edemeyeceği şüphesiz ayrı bir çalışma ve değerlendirme konusudur.

Esasen Türk Cumhuriyetleri ile entegrasyon fikrinin sadece ekonomik değil siyasi boyutlarının da değerlendirilmesi gerekmektedir. Sahip olduğu zengin enerji kaynakları ve stratejik konumu

nedeniyle bir küresel güçler mücadelesine sahne olan Orta Asya, Rusya'nın bölgede etkinliğini sürdürerek enerji kaynaklarının dünya pazarlarına arzını kendi toprakları üzerinden gerçekleştirme hedefinin yanı sıra, Çin ile ABD ve AB'nin enerji arzı seçeneklerini artırma hedefi ile adeta çerçevelenmiş bir bölgedir (Budak, 2012).

Tüm bu hedef ve odakların gölgesinde, bölge ile kalıcı ve istikrarlı bir entegrasyon oluşumu fikri son derece zor gözükmeyle birlikte, siyasi engel ve boyutların ötesinde bu çalışmanın amacı, ticaret yoğunluğu indeksi yardımıyla konunun iktisadi entegrasyon boyutunu analiz edebilmek ve böylece OATC ile Türkiye arasındaki ticaret bağımlılığı derecesini özellikle AB örneği ile mukayese ederek konuya ışık tutabilmektir.

2.1. Türkiye ve OATC Ülkeleri Arasında Ticari Bağımlılık: Ticaret Yoğunluğu İndeksi Yardımıyla Bir Değerlendirme

Drysdale and Garnaut (1982), iki ülke arasındaki ticaretin ölçümüne yönelik yapılan çalışmalardan oluşan literatürü iki temel yaklaşım olarak ayırmaktadır. Bunlardan ilki Linder (1961), Tinbergen (1962) and Linnemann (1966) tarafından geliştirilen gravity (yer çekimi) modeli, diğeri ise Brown (1949) ve Kojima (1964) tarafından geliştirilen ticaret yoğunluğu indeksidir. Temelde ülke ticaretinin coğrafi dağılımı ve ülkeler arasındaki ikili ticaret bağlarının gücünü analiz etmek için uygun bir yaklaşım sunan ticaret yoğunluğu indeksi, ekonomilerin büyüklüğü ve ülkeler arasındaki ticaret düzeyinin belirlenmesinde önemli olduğu düşünülen diğer yapısal özellikler (örneğin, ülkeler arasındaki mesafe) dikkate alınarak ticaret düzeyini ölçmek maksadıyla kullanılmaktadır. Ticaret yoğunluğu indeksinin en basit şekli, bir ülkenin dünyaya gerçekleştirdiği toplam ihracatı (ithalat veya ticaret hacmi) içinde yine aynı ülkenin ticaret yoğunluğu ölçülen ülkeye ihracatının payı olarak ifade edilebilir³. (Edmonds ve Li, 2010: 1-3) .

Bu çalışmada Yamazawa v.d (1991) tarafından geliştirilen ticaret yoğunluğu indeksi kullanılmıştır. Söz konusu indeks (Goto, 2012: 7);

$$TII_{i,j} = (T_{i,j} / T_i) / (T_{w,j} / T_w) \dots\dots\dots(1)$$

şeklinde formüle edilmiştir ve indekste $T_{i,j}$ = i ülkesi ile j ülkesi arasındaki ticaret hacmini, T_i = i ülkesinin toplam ticaret hacmini, $T_{w,j}$ = dünyanın j ülkesi ile toplam ticaret hacmini ve T_w = dünyanın toplam ticaret hacmini göstermektedir.

Böylece indeks, bir ülkenin ticaret ortağının toplam ticaretindeki payının, aynı ticaret ortağının toplam dünya ticaretindeki payına oranını göstermektedir. Bu haliyle eğer j ve i ülkeleri arasında ticaret ilişkisinin derecesi, dünya ile j ülkesi arasındaki ticaret ilişkisine eşit ise, indeks 1 değerini alacaktır. Yani, indeksin 1 den büyük değer alması i ülkesinin ticaret ortağı olan j ülkesi ile iki taraflı ticaretinin, j ülkesinin dünya ticareti içindeki önemi dikkate alındığında beklenenden daha büyük olduğu anlamına gelmektedir.

Türkiye ve OATC ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğu indekslerinin 2014 yılı için indeks değerlerinin verildiği Tablo 1'den görüldüğü gibi, indeks değerleri 1'in üstünde olmakla beraber, Türkiye- Türkmenistan, Özbekistan-Kazakistan, Kırgızistan- Özbekistan ve Tacikistan- Türkmenistan örneklerinde olduğu gibi oldukça yüksek değerlere ulaşmaktadır.

³ Brown ve Kojima tarafından önerilen indeksler için bakınız: Kojima, K. 1964. "The pattern of international trade among advanced countries," Hitotsubashi Journal of Economics. Vol. 5, pp. 16-36 ve Brown, A.J. 1949, Applied Economics: Aspects of World Economy in War and Peace, George Allen and Unwin, London.

Tablo 1. Türkiye ve OATC Ülkeleri Ticaret Yoğunluğu İndeks Değerleri (2014)

	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	9,5						
Kazakistan	2,1	3,0					
Kırgızistan	3,9	10,2	33,1				
Tacikistan	6,2	1,8	34,6	12,9			
Türkmenistan	11,9	10,0	6,5	1,4	27,5		
Özbekistan	6,4	3,6	38,8	86,1	25,8	22,2	

Kaynak: IMF Direction of Trade istatistiklerinden hesaplanmıştır.

Ancak bu indeks değerlerinin tek başına yorumlanması şüphesiz eksik bir yaklaşım olacaktır. Her ne kadar teorik olarak 1'e (veya eşdeğer olarak 100'e) eşit bulunan indeks değeri, ticaret ortakları arasındaki ticaret ilişkisinin, tam olarak dünya ortalaması ile aynı doğrultuda olduğunu ifade etse ve 1'den büyük değerler ticaret ilişkisinin dünya ortalamasının üstünde bir yoğunluk olduğu şeklinde yorumlansa da Tablo 1'deki değerlerin, Türkiye ile önemli bir ticaret ortağı olan AB ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğu indeks değerlerinin verildiği Tablo 2 ile kıyaslanması analizi daha net kılacaktır.

Tablo 2, 2005-2014 dönemine ait AB-Türkiye ticaret yoğunluğu indeks değerlerini vermektedir. Açıkça görülmektedir ki, Tablo 1'deki değerler, Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı olan AB ile indeks değerlerinden yüksektir. Tablo 1'in ilk sütunu yani Türkiye ile OATC ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğunun en yüksek olduğu ticaret ortağı Türkmenistan ve Azerbaycan'a ait indeks değerleri (sırasıyla 11,9 ve 9,5), 2014 yılı için Türkiye-AB indeks değerinden (3,2) oldukça yüksektir. Tablo 1'deki değerlerin, Tablo 2'deki değerlerden çok daha yüksek oluşması yani elde edilen yoğun indeks değerleri, bölge içi bir entegrasyonun olabirliğine de ışık tutmaktadır.

Bunun yanı sıra Ek Tablo 1 'den görüldüğü gibi, gerek Türkiye-OATC gerekse de OATC ülkelerinin kendi aralarında hesaplanan indeks değerleri ele alınan dönem boyunca 1'den yüksek değerler almıştır. Özellikle Türkiye ile Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan ile indeks değerleri iki basamaklı rakamlara kadar ulaşmaktadır. Dönem boyunca elde edilen indeks değerleri, Tablo 2'den elde edilen AB ortalaması olarak ifade ettiğimiz değeri (3) de oldukça aşmaktadır. OATC ülkeleri arasındaki ticaret yoğunluğu seviyesinin yüksek olduğu bulgusu, bu ülkelerin birbirleri ile "doğal ticaret ortağı – natural trading partners"⁴ olduğu şeklinde bir yoruma da imkan vermektedir.

⁴ Bu hipotezin karşıtları arasında; Bhagwati (1993), Bhagwati and Panagariya (1996), Michaely (1998) ve Panagariya (1997) sayılabilir.

Tablo 2. Türkiye - AB Ticaret Yoğunluğu İndeks değerleri

Yıllar	İndeks değerleri
2005	3,6
2006	3,5
2007	3,5
2008	3,2
2009	3,2
2010	3,3
2011	3,1
2012	2,9
2013	3,1
2014	3,2

Kaynak: IMF Direction of Trade istatistiklerinden hesaplanmıştır.

Doğal ticaret ortağı hipotezi ve doğal ticaret ortakları arasında bir bölgesel ticaret anlaşması oluşturulması fikri, temelde bu ülkeler arasında oluşacak bir entegrasyonun daha az ticaret saptırıcı etki yaratacağı ve ekonomik refah düzeylerine sağlayacağı katkı görüşüne dayanmaktadır. Bir ülkenin doğal ticaret ortağı olup olmadığını belirlemeye çalışan literatür içinde bu amaçla kullanılan çeşitli ölçütler bulunmaktadır. Bunlar arasında önde gelen ölçütler; entegrasyona dahil olacak ülkeler arasındaki ticaret hacmi (Lipsey,1960), coğrafi yakınlık (Wonnacott and Lutz, 1989) ve iki ülke arasındaki iki yanlı ticareti etkileyen faktörleri dikkate alan ticaret yoğunluğu indeksidir (Khadan, ve Hosein, 2013: 5-6).

Doğal ticaret ortağı olan ülkeler arasında kurulacak bir bölgesel ticaret anlaşmasının refah artışı yaratmasının daha olası olduğu fikrine dayanan doğal ticaret ortağı hipotezi, ticaret yoğunluğu indeksi yanında tamamlayıcılık indeksinin de (trade complementarity index) önemli bir belirleyici gösterge olarak kabul edilmesine dayanmaktadır. İki ülke arasındaki olası mal ticaretini ve bu ülkelerin ticaret potansiyelini tanımlamaya yarayan ve ilk olarak Kojima (1964) tarafından önerilen, daha sonra ise Drysdale ve Garnanout (1982) ile Michaely (1996) tarafından geliştirilen tamamlayıcılık indeksi;

$$Se_{jm_k} = 1 - \frac{\sum_i |E_{ij} - M_{ik}|}{2} \dots\dots\dots(2)$$

şeklinde formüle edilmiştir. Söz konusu indekste;

Se_{jm_k} = ithalatçı k ülkesi ile ihracatçı i ülkesinin tamamlayıcılık indeksi

i = SITC Rev. 3 sınıflandırmasında 3 basamaklı mallar

j = ihracatçı ülke

k = ithalatçı ülke

E_{ij} = i malının j ülkesinin toplam dünya ihracatı içindeki payı

M_{ik} = i malının k ülkesinin toplam dünya ithalatı içindeki payını ifade etmektedir.

Bu haliyle (2) nolu indeks, bir ülkenin ihracat profilinin, diğer ülke veya ülke grubunun ithalat profilini ne ölçüde karşıladığını ölçmeye dayanmaktadır. 0 ile 1 arasında değerler alan indeks değeri 0'a eşit olursa, söz konusu ülkelerin ihracat ve ithalat yapılarında hiçbir benzeşme (uygunluk) olmadığını aksine indeks değerinin 1'e eşit olması bu ülkelerin ihracat ve ithalat yapısının mükemmel bir eşleşme gösterdiğini ifade etmektedir. İndeks değerinin yükselmesi bu iki ülke arasındaki bir tercihli ticaret anlaşmasının yaratacağı ticaret artışından her iki tarafın kazançlı çıkacağı şeklinde yorumlanır. Ancak bu ülkeler arasında mesafe uzak, yüksek nakliye ve yüksek işlem maliyetleri mevcut ise, tamamlayıcılık indeksi açısından yorum yapabilmek güçleşecektir (UNCTAD, <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=16420>).

Tablo 3. Türkiye ve OATC ülkeleri: Tamamlayıcılık İndeksi*

Yıllar Ülkeler	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	0,39	0,40	0,45	0,48	0,45	0,49	0,44	0,44	0,48
Özbekistan	0,38	0,38	0,42	0,40	0,41	0,46	0,45	0,45	0,49
Türkmenistan	0,44	0,46	0,50	0,47	0,45	0,50	0,49	0,47	0,51
Tacikistan	0,34	0,39	0,42	0,47	0,48	0,48	0,48	0,48	0,51
Kazakistan	0,49	0,53	0,56	0,49	0,49	0,48	0,51	0,53	0,57
Kırgızistan	0,34	0,37	0,36	0,34	0,39	0,46	0,51	0,52	0,52
AB	0,48	0,49	0,51	0,49	0,49	0,51	0,52	0,50	0,53

Kaynak: UNCTAD, Trade complementarity index, annual, 1995-2013 verilerinden derlenmiştir.

Yukarıdaki formülden anlaşılacağı üzere tamamlayıcılık indeks değerlerini ihracat cephesinden ve ithalat cephesinden hesaplamak mümkündür. Ele alınan ülkenin ihracatı açısından yapılan bir hesaplamada indeks değerleri, ülkenin ihracatının ticaret partnerinin ithalatı tarafından ne denli karşılandığını ifade edecektir. Buna göre elde edilen Tablo 3 yorumları, bir ticaret anlaşmasından beklenen başarı olasılığını artıracak şekilde yorumlanabilecektir. Tamamlayıcılık indeksinin ithalat cephesinden de hesaplanmakta ve bu indeks değerleri, ele alınan ülkenin ithalat talebinin, ticaret partnerinin ihracat arzı tarafından ne ölçüde karşılanma yeterliliği olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 3, Türkiye ile OATC ülkeleri arasında aynı dönem için tamamlayıcılık indeks değerlerini vermektedir. Başarılı bir entegrasyon fikri için önemli ipuçları sağlayan bu indeks değerleri göstermektedir ki, 2010 yılı sonrasında OATC ülkeleri için hesaplanan indeks değerleri AB ortalaması olan 0.5'e eşit seyretmiş dahası dönem boyunca da yüksek değerler almıştır.

Tablo 4. Bazı Seçilmiş Ticaret Anlaşmalarına Ait Tamamlayıcılık İndeks Değerleri

Ticaret anlaşmaları	İndeks değeri	Ticaret anlaşmaları	İndeks değeri
Başarılı Anlaşmalar		Diğer	
AET (6)	0.53	NAFTA	0.56
KANADA-ABD Serbest ticaret Anlaşması 0.64		MERCOSUR	0.29
Başarısız anlaşmalar		APEC (17)	0.35
LAFTA	0.22	SAHRA-ALTI AFRİKA (20) 0.09	
Andean Paktı	0.07		

Kaynak: Michaely, M. (1996), "Trade Preferential Agreements in Latin America: An Ex- Ante Assessment", Policy Research Working Paper 1583.

Konunun daha net anlaşılması maksadıyla Michealy tarafından hazırlanan ve dünyadaki başarılı entegrasyon örnekleri için oluşturulmuş indeks değerlerini gösteren Tablo 4 ile bir mukayese yapıldığında da, OATC ülkeleri için elde edilen indeks rakamlarının, başarılı entegrasyon örneklerindeki indeks değerlerine benzer değerler aldığı gözlenmektedir.

Tamamlayıcılık indeksinin ithalat cephesinden Ek Tablo 2'de verilen değerleri, OATC ülkelerinin ihracatının, Türkiye'nin ithalat talebini karşılama kabiliyetinin düşük olduğunu göstermektedir. Bu noktada 2014 yılı itibariyle Türkiye'nin toplam ihracatı içinde OATC ülkelerinin payının % 4,6 iken toplam ithalat içinde söz konusu ülkelerin payının sadece %2 civarında gerçekleştiği ifade edilmelidir. OATC ülkelerinden ithal edilen ürünler arasında, bakır ve bakır ürünleri, pamuk ve mineral yakıtlar ilk sıralarda gelirken, ihracat içinde öne çıkan mal grupları; elektrik ve elektronik ürünlerden makine ve mekanik cihazlara, giyim, giyim aksesuarları, tekstil ipliği, kumaş, ayakkabı, plastik ve kauçuktan demir, çelik, karayolu araçları ve ev aletleri, tüketici kimyasallar, gübre, mobilyaya çok çeşitlendirilmiş bir özellik arz etmektedir. Bu çeşitlendirilmiş mal grupları ihracatının, OATC ülkelerinin ithalat talebini karşılamadaki yeterliliği, bu çalışmada yapılan analiz sonuçlarını doğrular niteliktedir.

Tablo 5. Türkiye'nin OATC Ülkeleri Dış Ticareti**Bin \$**

Yıllar	İhracat	İthalat	Toplam ihracat içinde OATC ülkelerinin Payı	Toplam ihracat içinde OATC ülkelerinin Payı
2005	1.455.974	296171	1,981553045	0,253627
2006	2053389	496057	2,400651	0,355402
2007	2992574	680294	2,789713	0,400025
2008	3925680	1008398	2,973946	0,499304
2009	3522508	1314788	3,448755	0,933341
2010	4066576	2085824	3,567815	1,124185
2011	5212999	2812601	3,863906	1,167835
2012	6080310	4426229	3,98613	1,871204
2013	7191757	2712345	4,737571	1,077776
2014	7389681	4.898.402	4,685467	2,022262

Kaynak: Trade statistics for international business development (Trade Map, www.trademap.org) ve United Nations Statistics Division, Commodity Trade Statistics Database (COMTRADE) verilerinden derlenmiştir.

Not: Tablodaki rakamlara Orta Asya Cumhuriyetleri'nin verilerine Azerbaycan'ın verileri eklenerek ulaşılmıştır.

Elde edilen bulgular bir kez daha işaret etmektedir ki, Türkiye'nin ihracatı, söz konusu 7 Orta Asya ülkesinin ithalat yapısını çok iyi bir şekilde karşılamaktadır. Türkiye'nin ihracatı açısından hesaplanan ve 0.57 (Kazakistan) ile 0.48 (Azerbaycan) arasında değerler alan tamamlayıcılık indeks değerleri, Türkiye'nin bölgeye yönelik beklentilerinin değerlendirilmesi konusunda önemli sonuçlar ifade etmektedir.

SONUÇ

Türkiye ile OATC ülkeleri arasında kurulacak bir entegrasyonun olabilirliğine, ekonomik entegrasyon teorisi altyapısı eşliğinde ve ticaret yoğunluğu indeksi analizi ile bir bakış açısı sunmak amacıyla taşıyan bu çalışmadan elde edilen bulgular göstermektedir ki, konunun siyasi boyutları bir yana bırakıldığında, bu bölgede kurulacak herhangi bir entegrasyon girişiminin ticari boyutta değerlendirilmesi büyük bir önem kazanmaktadır. Özellikle küreselleşme sürecinde dış ticarete rekabete tek başına dayanma potansiyeli açısından, bu gün gelişmekte olan ülkelerin en önemli seçeneklerinden biri olan bölgesel entegrasyon girişimi alternatiflerinin titizlikle analiz edilmesi ve bu yönde olabirliklerin değerlendirilmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur.

Konunun ayrıca Türkiye ve AB ilişkileri ve entegrasyon süreci ile birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında AB, ekonomik entegrasyon teorisi içinde bu gün şüphesiz en başarılı örnektir. Dünya üzerinde pek çok entegrasyon girişimine öncülük teşkil eden AB'nin bu özelliği, ekonomik entegrasyon aşamalarında sağlanan başarıyı yanı sıra, şüphesiz ortak bir tarih, ortak bir dil ve din ve tarihi miras öğelerine de dayanmaktadır. Türkiye'nin 31 Temmuz 1959 tarihinde, Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu'na yaptığı ortaklık başvurusunun hemen ardından Topluluğa gerçekleştirdiği ortaklık başvuru ile başlayan ve günümüze dek ulaşan yaklaşık yarım asırlık AB

serüveni de dikkate alındığında, OATC ile gerçekleşecek bir entegrasyon fikrinin tartışılması şüphesiz daha fazla önem arz etmektedir.

Çalışmada kullanılan ve Türkiye ve OATC ülkeleri arasında ele alınan dönem boyunca 1'den yüksek çıkan ticaret yoğunluğu indeks değerleri, taraflar arasında oluşacak olası bir entegrasyon fikrine önemli bir dayanak sağlamaktadır. Şüphesiz bu ülkelerin Sovyetler Birliği ile tarihi, sosyal ve ekonomik bağlarının etkisi konuyu özellikle siyasi açıdan ikircikli kılsa da gerek ticaret yoğunluğu indeks değerlerinin AB ortalamasına yakın seyretmesi gerekse de ihracat cephesinden hesaplanan tamamlayıcılık indeks değerleri, bu ülkelerin birbirleri için ele alınan dönem boyunca gittikçe daha önemli birer pazar haline geldiklerini kanıtlamaktadır.

Bu bölgede gerçekleşecek bir entegrasyon fikrinin, elbette konunun siyasi boyutlarını da kapsayarak değerlendirilmesi de son derece önemlidir. Esasen bu çalışmanın bir başka amacı da bu yönde yapılacak çalışma ve değerlendirmelere yol açma ve ışık tutma gayretidir.

KAYNAKÇA

ALAGÖZ, Mehmet, Sinem Yapar ve Ramazan Uçtu (2004), “Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerimize Ekonomik Açıdan Bir Yaklaşım“, **Selçuk Üniversitesi SBE Dergisi**, sayı 12, ss.45.57.

ALLEN, Robert Loring (1961) “Integration in Less Developed Areas”, **Kyklos**, 14(3), ss.315-336.

ANDIC, Fuat, S. Suphan Andic ve Douglas Dosser (1971) **A Theory of Economic Integration for Developing Countries**, London: George Allen & Unwin Ltd.

BALASSA, Bela (1965) “Trade Liberalization and Revealed Comparative Advantage”, **The Manchester School of Economics and Social Studies**, XXXIII, 2, ss.99-123.

BALASSA, Bela (1962) **The Theory of Economic Integration**, London: George Allen and Unwin Ltd.

BHAGWATI, Jagdish (1993), “Regionalism and Multilateralism: an Overview.” D. Melo, J. ve A. Panagariya (der), **New Dimensions in Regional Integration**, Cambridge: Cambridge Univ. Pres, ss 22-43.

BHAGWATI, Jagdish ve Arvind Panagariya (1996) “Preferential Trading Areas and Multilateralism Strangers, Friends or Foes?”, J. Bhagwati ve A. Panagariya (der), **The Economics of Preferential Trade Agreements**, Washington, D.C.: AEI Pres, ss. 33-100.

BHAMBRİ, Ranjit (1962) “Customs Unions and Underdeveloped Countries”, **Economia internazionale**, 15(2), ss. 235-256.

Birleşmiş Milletler İstatistik Bölümü (2015). Commodity Trade Statistics Database (COMTRADE), www.unstats.un.org/unsd/databases, (05.01.2015).

BROWN, Arthur Joseph (1949) **Applied Economics: Aspects of World Economy in War and Peace**. George Allen and Unwin, London

BROWN, Arthur Joseph (1961)” Customs Union Versus Economic Separatism In Developing Countries—Part II. **Bulletin of Economic Research**, 13(2),ss 88-96.

BUDAK, Türkan (2012) “Küresel Güçlerin Orta Asya Politikaları”, **BİLGESAM**, <http://www.bilgesam.org/incele/909/-kuresel-guclerin-orta-asya-politikalari/#.WAdq3uCLTIU>.

CHOU, Yu-Min (1967) “Economic Integration in less developed Countries. The case of small countries“, **The Journal of Development Studies**, 3(4), ss.352-373.

COOPER, Charles A. ve Benton F. Massell (1965a) “A new look at customs union theory”, **The economic journal**, 75(300), ss.742-747.

COOPER, Charles A. ve Benton F. Massell (1965b). “Toward a General Theory of Customs Unions for Developing Countries”, **The Journal of Political Economy**, ss.461-476.

CORDEN, Wamer Max (1972) “Economies of Scale and Customs Union

Theory”, **Journal of Political Economy**, 80(3), ss.465-475.

ÇARIKÇI, Emin (2001) **Türk Dünyasında Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye-AB İlişkileri**, *Tutibay Yayınları*, Ankara.

DRYSDALE, Peter ve Rose Garnaut (1982) “Trade Intensities and the Analysis of Bilateral Trade Flows in a many-country world: a survey”, **Hitotsubashi Journal of Economics**, ss.62-84.

EDMONDS, Christopher., & Yao Li (2010) **A new Perspective on China Trade Growth: Application of a new index of bilateral trade intensity** (No. 201025), ss.1-29.

EL-NAGGAR, Sadek (1964) “The Economic Union between Developing Countries (in Arabic)”, **L'Egypte Contemporaine**.

EROL, Seyfettin ve Mehmet Şahin (2013) “Bağımsızlıklarının 20. Yılında Orta Asya Ve Kafkasya’daki Türk Cumhuriyetlerinin Entegrasyon Süreci (1991 – 2011)”, *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 37, ss.111-136.

GOTO, Junichi (2012) “Regional Integration in East Africa Diversity or Economic Conformity”, **Ethnic Diversity and Economic Instability in Africa: Policies for Harmonious Development**. Wopec no:46, ss.1-26.

HOSNY, Amr Sadek (2013) “Theories of Economic Integration: A Survey of the Economic and Political Literature”, **International Journal of Economy, Management and Social Sciences**, ss.133-155.

IMF (2015) “Direction of Trade” <https://www.imf.org/external/pubs/cat/longres.aspx?sk=19305>, (10.12.2015).

JOHNSON, Harry (1962) **Money, Trade and Economic Growth**, London: Allen & Unwin.

KAHNERT, Friedrich v.d (1969) **Economic Integration among Developing Countries**. Paris: Development Center of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD).

KARLUK, Rıdvan (1999) **Türkiye Ekonomisi**, Beta Yayınları, İstanbul, 1999.

KEMP, Murray (1969) **A Contribution to the General Equilibrium Theory of Preferential Trading** (No. 04; HF1007, K4.).

KHADAN, Jeetendra ve Roger Hosein (2013) “New Empirical Insights into the “Natural Trading Partner Hypothesis for CARICOM Countries”, **MPRA Paper** 50493, ss.1-48.

KOJIMA, Kiyoshi (1964) “The Pattern of International trade among advanced countries”, **Hitotsubashi Journal of Economics**, 5(1), ss16-36.

KRAUSS, Melvyn. B. (1972) “Recent Developments in Customs Union Theory: An interpretive survey”, **Journal of economic literature**, 10(2), ss.413-436.

LINDER, Staffan (1961) **An Essay on Trade and Transformation**. New York, Wiley.

LINNEMANN, Hans (1966) **An Econometric Study of International Trade Flows** (No. 42). North-Holland Pub. Co..

LIPSEY, Rşchard G. (1960) “The theory of Customs Unions: A general survey”, **The economic journal**, 70(279),ss. 496-513.

MARINOV, Eduard (2015) “Economic Integration Theories: Application to Integration Agreements among Developing Countries”, **Ikonomiceski i Sotsialni Alternativi**, (3), ss.62-73.

MEADE, James E. (1955) **The Theory of Customs Unions** (Vol. 1). North-Holland Publishing Company.

MICHAELY, Micheal (1998)” Partners to a Preferential Trade Agreement: Implications of varying size”, **Journal of International Economics**, 46(1), ss.73-85.

MICHAELY, Micheal (1996) “Trade Preferential Agreements in Latin America: an ex-ante assessment”, **World Bank policy research working paper**, (1583).

MIKESELL, Raymond F. (1963) “The Theory of Common Markets as Applied to Regional Arrangements Among Developing Countries”, **International Trade Theory in a Developing World** içinde. (ss. 205-229). Palgrave Macmillan UK.

PANAGARIYA, Arvind (1997) “Preferential Trading and the Myth of Natural Trading Partners”, **Japan and the World Economy**, 9(4), ss.471-489.

SOLAK, Fahri (2003) “Türkiye Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi”, **Marmara üniversitesi İİBF Dergisi**, cilt XVIII sayı 1,ss. 69-96.

TRADE MAPS (2015). Market Analysis and Research, International Trade Centre (ITC); trade map <http://www.trademaps.org/Index.aspx>, (04.10.2015)

TINBERGEN, Jan (1962) **Shaping the World Economy; suggestions for an international economic policy**. Books (Jan Tinbergen).

UNCTAD (2016).“Secretariat calculations, based on UNCTAD, *UNCTADstat* Merchandise Trade Matrix, http://unctad.org/meetings/en/Presentation/tdb61_Item7_ditc_en., (05.05.2016).

UNCTAD (2016). “Trade complementarity index, annual, 1995-2013”, <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableView/tableView.aspx?ReportId=16420>, (20.05.2016).

VANEK, Jaroslav (1965) **General Equilibrium of International Discrimination: The case of customs unions** (Vol. 123). Harvard University Press.

VINER, Jacob (1950) **The Customs Union Issue**. Carnegie Endowment for International Peace. *New York*.

WONNACOTT, Paul vd.(1989) “Is there a Case for Free Trade Areas?. Free trade areas and US trade policy”, No. E71 S397j). **Institute for International Economics**, Washington, DC (EUA).

YAMAZAWA, Ipeei, Akira Hirata ve Kazuhiko Yokota (1991) **Evolving Patterns of Comparative Advantage in the Pacific Economies. The Pacific Economy: Growth and External Stability**. Sydney: Allen and Unwin.

Ek Tablo 1. OATC ile Türkiye arasında ticaret yoğunluğu indeks değerleri (2005-2013)

2005	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	10,41						
Kazakistan	2,50	6,14					
Kırgızistan	6,60	4,76	77,73				
Tacikistan	4,67	87,25	32,59	132,31			
Türkmenistan	4,98	167,6	5,97	9,05	48,37		
Özbekistan	6,36	35,30	27,89	106,7	297,10	27,40	
2006	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	9,64						
Kazakistan	2,95	7,87					
Kırgızistan	6,89	8,52	45,58				
Tacikistan	6,59	119,57	23,66	77,51			
Türkmenistan	6,20	130,79	3,11	17,65	46,29		
Özbekistan	6,57	7,37	20,09	73,25	169,73	27,44	
2007	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	9,93						
Kazakistan	2,98	10,38					
Kırgızistan	6,46	3,35	35,67				
Tacikistan	6,60	42,66	18,66	52,83			
Türkmenistan	7,66	18,17	5,13	3,22	39,44		
Özbekistan	3,38	4,22	18,67	53,33	123,21	24,25	
2008	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	4,60						
Kazakistan	2,87	2,66					
Kırgızistan	4,09	3,29	27,10				
Tacikistan	6,70	37,22	22,59	36,99			
Türkmenistan	6,49	17,88	4,07	1,08	17,27		
Özbekistan	8,83	1,00	24,49	66,14	113,68	16,70	
2009	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	10,65						
Kazakistan	2,85	3,45					
Kırgızistan	1,93	1,70	21,49				
Tacikistan	6,85	19,17	29,39	23,79			
Türkmenistan	13,49	19,17	15,81	1,90	46,57		
Özbekistan	5,16	1,57	47,27	79,60	112,40	33,96	
2010	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	8,73						
Kazakistan	4,12	4,54					
Kırgızistan	1,95	17,75	24,29				
Tacikistan	11,22	7,36	28,69	24,00			
Türkmenistan	17,12	84,22	7,31	2,36	50,76		
Özbekistan	7,79	2,38	31,82	86,45	102,32	36,33	
2011	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	6,15						
Kazakistan	2,78	2,69					
Kırgızistan	2,18	9,11	21,39				
Tacikistan	8,27	8,76	19,23	13,18			
Türkmenistan	11,60	15,35	2,48	1,57	30,97		
Özbekistan	7,58	4,39	35,50	96,02	28,54	26,71	
2012	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	8,12						
Kazakistan	2,59	3,78					
Kırgızistan	2,49	10,81	22,22				
Tacikistan	9,37	11,68	24,47	13,37			
Türkmenistan	8,09	18,91	2,96	1,27	30,00		
Özbekistan	6,82	1,22	37,44	92,55	30,52	22,77	
2013	Türkiye	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Tacikistan	Türkmenistan	Özbekistan
Türkiye							
Azerbaycan	8,67						
Kazakistan	2,39	3,68					
Kırgızistan	3,30	5,32	32,35				
Tacikistan	10,25	32,43	38,56	13,57			
Türkmenistan	11,01	17,52	5,49	1,31	31,28		

Özbekistan	6,20	1,12	37,75	80,46	21,18	20,71	
------------	------	------	-------	-------	-------	-------	--

Kaynak: IMF Direction of Trade istatistiklerinden hesaplanmıştır.

Ek Tablo 2. Türkiye-OATC Tamamlayıcılık İndeks Değerleri-İthalat cephesi

Yıllar Ülkeler	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Azerbaycan	0,20	0,20	0,18	0,16	0,17	0,15	0,07	0,09	0,08
Özbekistan	0,26	0,27	0,27	0,25	0,25	0,29	0,26	0,22	0,22
Türkmenistan	0,17	0,13	0,13	0,21	0,25	0,21	0,14	0,12	0,14
Tacikistan	0,12	0,08	0,10	0,11	0,16	0,15	0,17	0,10	0,11
Kazakistan	0,23	0,24	0,25	0,26	0,21	0,21	0,15	0,15	0,15
Kırgızistan	0,27	0,30	0,30	0,30	0,27	0,32	0,36	0,38	0,37
AB	0,67	0,66	0,67	0,64	0,67	0,68	0,65	0,65	0,65

Kaynak: UNCTAD, Trade complementarity index, annual, 1995-2013 verilerinden derlenmiştir.